

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КОТЛЯР АНДРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 347.78

ВИКЛЮЧНІ ПРАВА
НА ТВОРИ НАУКИ, ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА
ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ
(ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ)

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2014

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор **Яроцький Віталій Леонідович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри цивільного права № 2, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти

– доктор юридичних наук, доцент **Венедіктова Ірина Валентинівна**, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін;

– кандидат юридичних наук, доцент **Сліпченко Святослав Олександрович**, Харківський національний університет внутрішніх справ, професор кафедри охорони інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін.

Захист відбудеться «30» червня 2014 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розіслано «29» травня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. Є. Атаманова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Цивільно-правова охорона виключних прав на твори науки, літератури і мистецтва входить до кола найбільш актуальних і складних цивілістичних проблем, які зберігають наукову і практичну значущість протягом десятиліть.

Розвиток ринкових відносин у нашій країні, розширення міжнародного економічного, політичного співробітництва і процесів гармонізації законодавства, збільшення обсягів торгівлі продукцією, яка містить охоронювані об'єкти творчості, з одного боку, і швидкий розвиток інформаційних та комунікаційних технологій, поява нових об'єктів, що потребують авторсько-правової охорони, з іншого боку, зумовили необхідність прийняття законодавства в сфері охорони авторських прав, що відповідає сучасним міжнародним вимогам і стандартам та забезпечує ефективну охорону виключних прав.

Є загальновідомим той факт, що для багатьох творців виключні права на результати їхньої творчості нерідко є головним джерелом доходів. Тому в теперішній економічній ситуації досить актуальним є завдання забезпечення можливості здійснення гарантованих законодавством правомочностей авторів, а також дієвого механізму їх захисту у разі протиправних посягань. Законодавство України надає правоволодільцям можливість вільно розпоряджатись належними їм виключними правами. Зокрема, виходячи з принципу "свободи договору" правоволодільці можуть дати дозвіл на використання належних їм виключних прав або зробити їх відчуження на основі авторських договорів, зміст яких сторони мають право визначати на свій розсуд.

Однак слід зауважити, що попри те, що в цілому нормативне регулювання охорони виключних прав за законодавством України відповідає ustalеним світовим стандартам в сфері авторських прав, у положеннях законодавства України існують певні протиріччя та недоліки, які повинні бути виявлені та усунені. Так, існують певні протиріччя між положеннями Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) та Закону України «Про авторське право та суміжні права» (далі – ЗУ) у визначенні права на обнародування, права слідування і т.д. Також є і певні прогалини, які потребують нормативного врегулювання.

Іншою важливою задачею, яка стоїть перед законодавцем, є забезпечення необхідної нормативно-правової бази для участі України в системі міжнародної охорони авторських прав і здійснення міжнародного співробітництва. На сьогоднішній день Україна є учасником всіх найбільш важливих угод у сфері охорони виключних прав на твори, а саме: Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (далі – Бернська конвенція), Всесвітньої конвенції про авторське право, Угоди про торговельні аспекти інтелектуальної власності (ТРИПС) та інших. Однак, не зважаючи на те, що протягом останнього часу вітчизняне законодавство було значною мірою вдосконалене і адаптоване до вимог вищезазначених міжнародних угод, певні неузгодженості все ж таки, є і це потребує негайного виправлення.

Вивчення положень зазначених міжнародних угод набуває великого значення ще й тому, що згідно із законодавством України міжнародні угоди, ратифіковані Верховною Радою України, мають пріоритет над положеннями національного законодавства (ст. 9 Конституції України, ст. 10 ЦК України, ст. 5 ЗУ «Про авторське право і суміжні права»).

Слід додати, що в даний час питання охорони виключних прав знаходять своє врегулювання також і в двосторонніх угодах, які дозволяють усунути деякі прогалини і недоліки основних міжнародних конвенцій. Однак розглядаючи питання про врегулювання охорони авторських прав за допомогою двосторонніх угод, слід враховувати не тільки ті угоди, які були укладені після набуття Україною незалежності, але також і ті угоди, які були укладені компетентними органами СРСР і можуть мати юридичну силу на території України в порядку правонаступництва.

Вищезазначені та інші питання, що виникають в сфері охорони виключних авторських прав, є предметом чисельних наукових дискусій, а їх вирішення буде важним кроком до формування ефективної та одноманітної правозастосовчої практики в цій сфері, а також забезпечення рівня охорони авторських прав, що відповідає світовим стандартам.

Виходячи з викладеного вище, є підстави вважати, що обрана тема дисертаційного дослідження являє собою як теоретичний, так і практичний інтерес, є своєчасною та актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до цільової комплексної програми «Проблеми вдосконалення правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин в Україні (№ державної реєстрації 0111U000963). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 04.09.2009 р.).

Мета і задачі дослідження. *Метою* даної дисертаційної роботи є комплексна теоретична розробка проблематики правової охорони виключних прав на твори науки, літератури та мистецтва як об'єктів цивільно-правової охорони відповідно до законодавства України, положень основних міжнародних нормативно-правових актів у цій сфері, дослідження правових засад та перспектив участі України в функціонуванні міжнародно-правової системи охорони авторських прав, а також розробка на цій основі науково-теоретичних і практичних рекомендацій щодо удосконалення законодавства і правозастосовчої практики.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні *задачі* дослідження:

- визначити й описати юридичну природу і призначення виключних авторських прав на твори науки, літератури і мистецтва;
- описати зміст виключних авторських прав і специфіку кожної авторської правомочності окремо, а також ступінь їх закріплення в законодавстві України;
- провести порівняльно-правовий аналіз чинного законодавства України і положень основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері охорони авторських прав, а також окремих положень національних законодавств низки зарубіжних країн (США, Франції, Великобританії і т.д.);
- охарактеризувати вплив положень міжнародних нормативно-правових актів на становлення і розвиток законодавства України у сфері охорони авторських прав;
- виокремити основні особливості сучасного стану системи міжнародно-правової охорони авторських прав;
- обґрунтувати основні напрями подальшого розвитку міждержавного співробітництва в сфері охорони виключних авторських прав.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, які складаються у зв'язку з виникненням, здійсненням та захистом виключних прав на твори науки, літератури та мистецтва.

Предметом дослідження є виключні авторські права на твори науки, літератури та мистецтва як елемент правовідносин; правові норми, що закріплені у вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актах в сфері охорони авторських прав, положення зарубіжного законодавства, а також вітчизняна правозастосовча практика в цій сфері.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи склали такі методи: діалектичний метод, історичний метод, порівняльно-правовий метод, формально-логічний метод, системно-структурний метод та деякі інші наукові методи дослідження.

На основі діалектичного методу в роботі виявляються та описуються тенденції та закономірності цивільно-правової охорони виключних авторських прав. За допомогою системно-структурного методу досліджується система виключних авторських прав, визначаються структура та класифікація її складових елементів. Порівняльно-правовий метод покладений в основу аналізу законодавства України, положень зарубіжного законодавства та основних міжнародно-правових актів в сфері охорони прав авторів. За допомогою методу історичного аналізу було досліджено розвиток національної та міжнародної системи правової охорони прав на твори науки, літератури та мистецтва. Метод формальної логіки використовувався для вивчення термінології у сфері охорони виключних авторських прав.

У процесі дослідження застосовувалися також інші загальнонаукові методи дослідження, традиційні для сучасної юридичної науки.

Теоретичну базу дисертаційного дослідження склали праці дореволюційних російських вчених Я.О. Канторовича, Г.Ф. Шершеневича та інших; радянських цивілістів М.В. Гордона, В.І. Серебровського, Б.С. Антимонова, Є.А. Флейшиц, М.М. Богуславського, Ю.Г. Матвеева, В.П. Шатрова та інших; вітчизняних цивілістів О.Д. Святоцького, В.О. Жарова, І.І. Ващинця, С.М. Клейменової та інших; російських вчених – В.А. Дозорцева, Є.П. Гаврилова, А.П. Сергеева, В.О. Калятіна, Н.В. Макагонової та інших, а також дослідників інших країн – Д. Ліпчик, Р.Дюма, А. Керевера тощо.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження склали положення законодавства України, які регулюють цивільні правовідносини, що складаються у зв'язку з виникненням, здійсненням та захистом виключних прав на твори науки, літератури та мистецтва, а також положення законодавства зарубіжних країн, міжнародно-правових актів в сфері охорони інтелектуальної власності та правозастосовча практика.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена тим, що у даній дисертаційній роботі вперше в Україні проведено комплексну теоретичну розробку проблематики виключних прав на твори науки, літератури та мистецтва як об'єктів цивільно-правової охорони відповідно до законодавства України та основних міжнародних нормативно-правових актів в цій сфері, виконано дослідження правових засад та перспектив участі України в функціонуванні міжнародно-правової системи охорони авторських прав, а також сформульовано науково-теоретичні та практичні рекомендації щодо удосконалення національного законодавства і правозастосовчої практики щодо охорони виключних авторських прав.

Наукова новизна даного дослідження відображається в сформульованих й обґрунтованих або додатково аргументованих й уточнених наукових положеннях, висновках і пропозиціях, що виносяться на захист, найважливішими з яких є такі:

Уперше:

– доведено, що належне автору особисте немайнове право на недоторканність твору за своїм змістом значно ширше права на забезпечення недоторканності твору, що переходить до особи, уповноваженої автором, до спадкоємців автора та інших зацікавлених осіб відповідно до ч. 2 ст. 439 ЦК України (оскільки лише автор може вносити в створений твір будь-які, навіть несуттєві зміни, у той час як правомочність інших зазначених суб'єктів носить охоронний характер і є похідною від відповідного немайнового права автора);

– зроблено висновок про те, що належне автору право слідування не суперечить принципу вичерпання виключних прав, встановленому ч. 7 ст. 15 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», оскільки не обмежує можливість набувача здійснювати подальше поширення матеріального носія твору шляхом його перепродажу або іншого відчуження (тобто не стосується вичерпання виключного права на розповсюдження як такого), а лише встановлює обов'язок виплати автору встановленої законодавством винагороди. Тому норми, що встановлюють право слідування (ст. 448 ЦК України та ст. 27 ЗУ «Про авторське право та суміжні права»), можуть також розглядатися як спеціальні по відношенню до норми, яка встановлює право автора на плату за використання його твору (ст. 445 ЦК України);

– доведено, що, незважаючи на відсутність в законодавстві України прямої на те вказівки, автори музичних, хореографічних та інших подібних творів мають виключне право на вибір виконавця зазначеного твору. Відповідно факт створення конкретного твору його автором для строго обумовленого виконавця створює певну виключну можливість саме цього виконавця на виконання даного твору і заборону всім іншим можливим виконавцям на його виконання, але за тієї умови, що автор в належній формі зробить відповідне волевиявлення щодо здійснення свого права на вибір виконавця;

– на основі аналізу та співставлення положень чинного законодавства України (насамперед, ЗУ «Про авторське право і суміжні права» та ЦК України), а також основних міжнародно-правових актів в сфері охорони авторських прав був визначений перелік необхідних і достатніх ознак твору, що в своїй сукупності дозволяють розглядати його як об'єкт виключних авторських прав: 1) твір повинен належати до сфери науки, літератури чи

мистецтва; 2) твір повинен бути оригінальним результатом творчої діяльності людини; 3) твір повинен мати об'єктивну форму вираження; 4) твір може бути як обнародуваним, так і не обнародуваним; 5) твір може бути як завершеним, так і не завершеним; 6) твір може мати будь-яку цінність та призначення; 7) твір може мати будь-який спосіб об'єктивного вираження (у тому числі, електронно-цифрова форма).

– обґрунтовано необхідність надання автору спеціальної правомочності на здійснення авторизації перекладу, адаптації, аранжування або іншої переробки твору (тобто перегляду створеного похідного твору з наступним його затвердженням або незатвердженням) у тому випадку, якщо переклад твору здійснюється третьою особою за згодою автора.

Удосконалено положення:

– про те, що зміст та процедура здійснення права слідування, встановлені в ст. 448 ЦК України, більш відповідають світовій практиці, а також положенням ст. 14ter Бернської конвенції, ніж положення ст. 27 ЗУ «Про авторське право та суміжні права».

– додатково аргументований висновок про необхідність усунення суперечностей в законодавстві України шляхом внесення до ст. 27 ЗУ «Про авторське право та суміжні права» відповідних змін, зокрема: поширення права слідування на оригінали художніх творів, рукописів літературних та музичних творів, а також покладання обов'язку виплати на продавця оригіналу твору. У свою чергу, в ч.1 ст. 448 ЦК України також повинні бути внесені наступні зміни: поширення права слідування на оригінали музичних творів.

– про те, що визначення об'єкту авторсько-правової охорони через тріаду, вказану в ч. 1 ст. 8 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» (а саме: твори науки, літератури і мистецтва), хоча і традиційно для вітчизняних і міжнародних нормативних актів, але є юридично неточним, оскільки:

а) не відображає необхідних ознак твору як об'єкту охорони (зокрема, оригінальність твору, матеріалізована форма втілення);

б) не дозволяє чітко відмежувати об'єкти авторського права від інших результатів творчої діяльності;

в) є внутрішньо суперечливим, оскільки деякі об'єкти можуть підпадати під декілька вказаних категорій одночасно (наприклад, бути творами науки і літератури одночасно і т.п.);

– про те, що право на доступ до твору образотворчого мистецтва, передбачене ст. 26 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», за своєю юридичною природою є особистим немайновим і повинно бути додано до переліку особистих немайнових прав, зазначеного у ст. 14 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», а також у ст. 438 ЦК України;

– про те, що до ЗУ «Про авторське право і суміжні права» і ЦК України слід включити норми, які б надавали правоволодільцеві право на пожертвування виключних прав на твір в суспільно-корисних цілях. (наприклад, шляхом укладення договору пожертви на користь держави, територіальної громади або інших суб'єктів, зазначених у ч. 1 ст. 720 ЦК України;

– про необхідність усунути протиріччя між положеннями ст. 442 ЦК України, з одного боку, та положеннями ст. 1 ЗУ "Про авторське право і суміжні права", ст. 3 Бернської конвенції та ст. 6 Всесвітньої конвенції про авторське право, з другого боку, щодо визначення права на оприлюднення шляхом зміни назви ст. 442 ЦК України на «Право на оприлюднення (розкриття публіці)».

Отримали подальшого розвитку:

– позиції про те, що ряд положень основних міжнародно-правових актів у сфері охорони авторського права перестали відповідати рівню розвитку технічних та інформаційних засобів на сучасному етапі, а також висновок про те, що недоліки діючої в даний час системи міжнародної охорони авторських прав полягають, зокрема, у відсутності дієвого механізму застосування санкцій та ефективної процедури вирішення спорів.

– теза про наявність стійкої тенденції до укладення двосторонніх міждержавних угод у сфері охорони прав авторів, що буде позитивно впливати на підвищення ефективності правових механізмів охорони виключних прав як на рівні національних законодавств, так і у міжнародній сфері;

– пропозиції щодо необхідності подальшого розвитку сучасного процесу міждержавного співробітництва та інтеграції країн-учасниць міжнародних конвенцій у сфері

охорони інтелектуальної власності з метою забезпечення гармонізації основних механізмів нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони авторського права;

- зауваження щодо несумісності авторських особистих немайнових та майнових прав та неможливості встановлення пріоритету одних прав над іншими. В умовах сучасної ринкової економіки, коли охоронюваний твір починає виступати, перш за все, як своєрідний товар, авторське право повинне бути спрямоване на забезпечення оборотоздатності твору та можливості його ефективного комерційного використання; в той же час для автора твору можуть бути важливими одночасно як особистий, так і майновий аспект.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані у дисертаційній роботі теоретичні та практичні положення, висновки, рекомендації та пропозиції, а також сам зміст даної роботи можуть бути використані у:

- науково-дослідницькій сфері – при проведенні подальших наукових досліджень правової охорони виключних прав на твори науки, літератури та мистецтва;
- правотворчій діяльності – у роботі з вдосконалення національного законодавства в сфері охорони авторських прав;
- навчальному процесі – при викладанні курсів «Цивільне право України» та «Право інтелектуальної власності», підготовки підручників, посібників з цих навчальних дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки та пропозиції, викладені в дисертації, обговорені кафедрою цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Основні висновки, пропозиції та рекомендації, сформульовані в дисертації, були апробовані на науково-практичних конференціях: 1) Науково-практична конференція «Актуальні проблеми модернізації інноваційного законодавства України» (м. Харків, 2010 р.); 2) Науково-практична конференція «Проект інноваційного кодексу України як новий етап розвитку нормотворення в інноваційній сфері» (м. Харків, 2011 р.); 3) Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького складу, присвячена 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права «Правове життя сучасної України» (Одеса, 2012 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації були опубліковані в п'яти наукових статтях, 4 з яких надруковані в фахових виданнях України, 1 стаття у виданні іноземної держави за відповідною спеціальністю, а також у трьох тезах доповідей на конференціях.

Структура і обсяг дисертації обумовлені метою і задачами дослідження. Робота складається з вступу, двох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 181 сторінки, з яких основного тексту – 164 сторінки. Список використаних джерел становить 151 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** розкривається актуальність теми дослідження, зв'язок дослідження з науковими програмами і темами, мета й завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, основні висновки та положення, які визначають наукову новизну дисертації, практичне значення результатів дослідження, структура дисертації, надається інформація про апробацію результатів дослідження, зазначаються публікації за темою дисертації.

Розділ 1 «Цивільно-правова охорона об'єктів авторського права за законодавством України» складається з чотирьох підрозділів:

У підрозділі 1.1. «Загальна характеристика авторського права в об'єктивному та суб'єктивному розумінні» дається загальна характеристика авторського права в об'єктивному та суб'єктивному сенсі.

Зазначається, що авторське право являє собою одну з найважливіших категорій цивілістики. При визначенні поняття авторського права слід виходити із традиційного для вітчизняної цивілістичної науки поділу авторського права на авторське право в об'єктивному й суб'єктивному сенсі.

В роботі вказується, що під авторським правом у об'єктивному сенсі традиційно

розуміється система правових норм, яка регулює суспільні відносини, пов'язані зі створенням і використанням творів науки, літератури й мистецтва.

У суб'єктивному сенсі авторське право традиційно визначається як сукупність правомочностей з використання й розпорядження твором, які надаються авторові такого твору.

У підрозділі 1.2. «Види об'єктів авторських прав» характеризуються об'єкти, що охороняються авторським правом. Зазначається, що об'єкт авторського права являє собою комплексне поняття, вказується на неможливість ототожнення понять «твір» та «об'єкт авторського права», аналізується зміст термінів «ідея», «форма» твору.

Також обґрунтовується висновок, що визначення об'єкту авторсько-правової охорони через тріаду, вказану в ч. 1 ст. 8 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» (а саме: твори науки, літератури і мистецтва), є традиційним для вітчизняних і міжнародних нормативних актів, але є юридично неточним.

На основі аналізу положень діючого законодавства України (насамперед, ЗУ «Про авторське право і суміжні права» та ЦК України), а також основних міжнародно-правових актів в сфері охорони авторських прав виділяється перелік необхідних ознак твору, що дозволяють розглядати його як об'єкт виключних авторських прав.

У підрозділі 1.3. «Суб'єкти авторських прав» дається характеристика суб'єктів авторського права.

Зазначається, що всі особи, які визнаються в якості суб'єктів авторського права, можуть бути розподілені на дві окремі групи: автори творів та особи, що не є авторами; робиться детальний аналіз різних видів суб'єктів, що згідно з законодавством визнаються в якості суб'єктів авторського права.

В роботі розглядається проблематика визнання авторства на твори, а також питання пов'язані зі співавторством та переходом творів у суспільне надбання. Також розглядаються питання, пов'язані з колективним управлінням майновими правами авторів.

У підрозділі 1.4. «Особисті немайнові та майнові права авторів» дається характеристика особистих немайнових та майнових прав стосовно охоронюваних об'єктів науки, літератури чи мистецтва. Вказується, що за своїм змістом всі авторські правомочності можуть бути розділені на дві основні категорії: особисті немайнові права та майнові права.

Незважаючи на дискусійність цього питання, обґрунтовується точка зору про несумірність авторських особистих немайнових та майнових прав та неможливість встановлення пріоритету одних прав над іншими. Саме на ця точка зору відображена в законодавстві України (ст. 423 ЦК України).

Належне автору *право слідування не суперечить принципу вичерпання виключних прав*, встановленому ч. 7 ст. 15 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», оскільки не обмежує можливість набувача здійснювати подальше поширення матеріального носія твору шляхом його перепродажу або іншого відчуження (тобто не стосується вичерпання виключного права на розповсюдження як такого), а лише встановлює обов'язок виплати автору встановленої законодавством винагороди. Тому норми, що встановлюють право слідування (ст. 448 ЦК України та ст. 27 ЗУ «Про авторське право та суміжні права»), можуть також розглядатися як спеціальні по відношенню до норми, яка встановлює право автора на плату за використання його твору (ст. 445 ЦК України).

Зазначається, що в цілому нормативне регулювання авторських прав за законодавством України відповідає світовій практиці та основним міжнародним документам в цій сфері, але в положеннях вищезазначених актів існують певні протиріччя та недоліки, які повинні бути усунені. В роботі аналізуються протиріччя між положеннями чинних нормативних актів у визначенні права на обнародування, права слідування і т.д.

Вказується, що існують також певні прогалини в правовому регулюванні відповідних відносин, які потребують додаткового врегулювання. Так, законодавство не визначає, до якої категорії прав – особистих немайнових чи майнових – повинні бути віднесені право на доступ до творів образотворчого мистецтва, право слідування і т.д. Не встановлюється в вітчизняному законодавстві і право на відкликання твору, що не можна визнати задовільним.

Право на доступ до твору образотворчого мистецтва, передбачене ст. 26 ЗУ «Про

авторське право і суміжні права», за своєю юридичною природою є особистим немайновим і повинно бути додано до переліку особистих немайнових прав, зазначеного у ст. 14 ЗУ «Про авторське право і суміжні права», а також у ст. 438 ЦК України.

У дисертаційному дослідженні вказується, що зміст та процедура здійснення права слідування, встановлені в ст. 448 ЦК України, більш відповідають світовій практиці, а також положенням ст. 14ter Бернської конвенції, ніж положення ст. 27 ЗУ «Про авторське право та суміжні права».

У зв'язку з цим був додатково аргументовано положення про необхідність усунення суперечностей в законодавстві України шляхом внесення до ст. 27 ЗУ «Про авторське право та суміжні права» відповідних змін, зокрема: поширення права слідування на оригінали художніх творів, рукописів літературних та музичних творів, а також покладання обов'язку виплати на продавця оригіналу твору. У свою чергу, в ч.1 ст. 448 ЦК України також повинні бути внесені зміни, а саме: поширення права слідування на оригінали музичних творів.

Розділ 2 «Участь України в функціонуванні міжнародно-правової системи охорони авторських прав» складається з чотирьох підрозділів:

У підрозділі 2.1. «Загальна характеристика міжнародно-правової системи охорони авторських прав» дається загальний аналіз міжнародно-правової системи охорони авторських прав та основних міжнародно-правових актів, що складають правову основу функціонування цієї системи.

Зазначається, що основна мета міжнародних нормативно-правових актів в сфері охорони авторських прав, полягає в тому, щоб забезпечити охорону прав, які первісно виникли в одній державі, на території інших країн. Укладення міжнародних конвенцій є також потужним інструментом уніфікації національних законодавств і в багатьох аспектах зумовило наступні процеси гармонізації, зокрема, в ЄС. Вказується, що існування міжнародних конвенцій та угод про охорону авторських прав не виключає для держав-учасниць можливості укладення двосторонніх угод і в останні роки тенденція щодо укладання таких угод проявляється найбільш виразно.

У підрозділі 2.2. «Міжнародні конвенції у сфері охорони авторських прав, учасником яких є Україна» аналізуються окремі положення основних міжнародних конвенцій у сфері охорони авторських прав, учасником яких є Україна. В роботі підкреслюється, що на даний момент Україна є учасницею всіх основних міжнародних конвенцій та угод в сфері охорони авторських прав.

Наголошується, що одним із пріоритетних стратегічних напрямків зовнішньоекономічної політики України після здобуття нею незалежності була інтеграція до світового співтовариства і, насамперед вступ до Світової організації торгівлі. І одним із найважливіших аспектів цього складного завдання була гармонізація законодавства України у сфері відносин охорони прав інтелектуальної власності зі стандартами Угоди ТРІПС.

В роботі розглядається процес адаптації вітчизняного законодавства до вимог згаданих міжнародних конвенцій і, зокрема, імплементації окремих найважливіших положень зазначених конвенцій у норми законодавства України в сфері охорони авторських прав.

Зазначається, що адаптація вітчизняного законодавства втілилася в конкретній формі: прийняття відповідних законодавчих актів, які були спрямовані на внесення необхідних доповнень та змін до вже існуючих норм в цій сфері.

На даний момент Україна є учасницею всіх основних міжнародних нормативних актів в сфері охорони авторських прав. Але процес інтеграції до світової системи охорони авторських прав потребував довготривалого системного реформування законодавства України і його гармонізації зі стандартами, що встановлені міжнародними конвенціями та угодами. Попри те, що національне законодавство в цілому відповідає основним вимогам, певні доопрацювання та доповнення все ж таки необхідні. Адаптація вітчизняного законодавства втілилася в конкретній формі: прийняття відповідних законодавчих актів, які були спрямовані на внесення до чинних норм в цій сфері необхідних доповнень та змін.

У підрозділі 2.3. «Двосторонні та багатосторонні угоди України з іншими країнами світу та СНД щодо охорони авторських прав» розглядаються питання правового регулювання охорони авторських прав за допомогою двосторонніх міждержавних угод. При

цьому в роботі аналізуються як угоди, які були укладені після набуття Україною незалежності, так і ті угоди, які були укладені компетентними органами СРСР і мають юридичну силу на території України в порядку правонаступництва.

Зазначається, що для останніх років характерна стійка тенденція до укладання міждержавних двосторонніх угод в сфері охорони авторських прав. Це пов'язано зі зростаючою кількістю порушень виключних прав на охоронювані твори. Вказується, що одним з найбільш важливих напрямків міжнародної взаємодії України з іншими країнами в області міжнародної охорони авторських прав є її участь в угодах, підписаних в рамках СНД.

Робиться висновок про те, що з метою подальшої уніфікації національних законодавств країн СНД у галузі правової охорони об'єктів творчості є необхідною розробка та підписання модельного закону про охорону авторських прав для країн-учасниць СНД.

В даний час спостерігається стійка тенденція до укладення двосторонніх міждержавних угод у сфері охорони прав авторів, а це, в свою чергу, буде позитивно впливати на підвищення ефективності механізмів охорони виключних прав у міжнародній сфері.

Розглядаючи питання про врегулювання охорони авторських прав за допомогою двосторонніх угод, слід враховувати не тільки ті угоди, які були укладені після набуття Україною незалежності, але також і ті угоди, які були укладені компетентними органами СРСР. Незважаючи на наявність наукових дискусій з цього питання, слід визнати, що на теперішній час певні міжнародні угоди, укладені компетентними органами СРСР, є діючими на території України і будуть залишатися чинними, зокрема, до прийняття нових міжнародних угод із тих же питань.

Розвиток сучасного процесу міждержавного співробітництва та інтеграції країн-учасниць СНД обумовив потребу в гармонізації основних механізмів нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони авторського права.

У підрозділі 2.4. *«Перспективи розвитку міжнародного співробітництва та гармонізації законодавства в сфері охорони авторських прав»* дається характеристика основних напрямків і перспектив подальших змін і реформ системи міжнародно-правової охорони авторських прав.

Вказується, що наразі одними з важливіших чинників, які обумовлюють прийняття подальших змін і реформ законодавства у сфері охорони виключних авторських прав в міжнародному і в національному масштабах, є динамічні зміни в науці і техніці, розвиток інформаційних технологій тощо.

Також важливим недоліком існуючих в даний час міжнародно-правових актів у сфері охорони авторських прав є недостатня ефективність правового механізму практичного здійснення їх приписів.

Зазначається, що дуже необхідним є прийняття окремої угоди, предметом якої була б ефективна процедура вирішення міждержавних претензій і конфліктів у сфері охорони виключних прав.

Також актуальним завданням є спрощення існуючої процедури посередництва і арбітражу по спорах, які виникають в міжнародній сфері. Збільшення ролі виключних прав у міжнародній торгівлі дає підставу для все більшого використання методів ВТО для регулювання торговельної діяльності в даній сфері.

У роботі зроблений висновок про те, що ряд положень основних міжнародно-правових актів у сфері охорони авторського права перестали відповідати рівню розвитку технічних та інформаційних засобів на сучасному етапі, а також висновок про те, що недоліки діючої в даний час системи міжнародної охорони авторських прав полягають, зокрема, у відсутності дієвого механізму застосування санкцій та ефективної процедури вирішення спорів. У зв'язку з цим, був зроблений висновок про необхідність розробки і підписання двосторонніх і багатосторонніх угод з окремих питань правового регулювання в сфері охорони авторських прав, які б містили конкретні нормативні приписи, що дозволяють забезпечити однаковий підхід до врегулювання даної сфери суспільних відносин і ефективний захист прав правоволодільців.

У результаті проведеного дослідження наведено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що виявляється у комплексній теоретичній розробці проблематики правової охорони виключних прав на твори науки, літератури та мистецтва відповідно до законодавства України, положень основних міжнародних нормативно-правових актів у цій сфері, дослідженні правових засад та перспектив участі України в функціонуванні міжнародно-правової системи охорони авторських прав, а також розробці на цій основі науково-теоретичних і практичних рекомендацій щодо удосконалення законодавства і правозастосовчої практики. Основні висновки, що відображають погляди дисертанта на ці питання, виражені у наступних положеннях:

1. Авторське право являє собою одну з найважливіших категорій цивілістики. При визначенні поняття авторського права слід виходити із традиційного для вітчизняної цивілістичної науки поділу авторського права на авторське право в об'єктивному й суб'єктивному сенсі. При цьому за своїм змістом всі авторські правомочності можуть бути розділені на дві основні категорії: особисті немайнові права (які також часто називаються «моральними» правами) та майнові права.

2. У різних правових системах світу застосовується неоднаковий законодавчий підхід до проблеми розподілення правомочностей автора на особисті немайнові та майнові. Зближення національних законодавств тих країн, що належать до англо-американської правової сім'ї (в яких до останнього часу особисті немайнові права не визнавалися), із законодавством країн романо-германської системи права з питання розподілення авторських правомочностей на вищезазначені категорії багато в чому пов'язано з процесами гармонізації, що відбуваються у країнах Європейського Союзу, а також з процесами міжнародної уніфікації авторсько-правової охорони під впливом основних міжнародних конвенцій.

3. У цивілістичній науці неоднозначно вирішується питання про розмежування суб'єктивних авторських правомочностей на особисті немайнові та майнові. Проте, на нашу думку, слід вважати, що найбільш обґрунтованим наразі є висновок про несумісність авторських особистих немайнових та майнових прав та неможливості встановлення пріоритету одних прав над іншими. В умовах сучасної ринкової економіки, коли охоронюваний твір починає виступати, перш за все, як товар, авторське право повинне бути спрямоване на забезпечення його оборотоздатності твору та можливості ефективного комерційного використання. В той же час для автора твору ж може бути важливим одночасно як особистий, так і майновий аспект.

Саме ця точка зору відображена в цивільному законодавстві України, яке встановлює, що особисті немайнові права автора не залежать від його майнових прав (ст. 423 ЦК України).

4. Слід зробити висновок про те, що визначення об'єкту авторсько-правової охорони через тріаду, вказану в ч. 1 ст. 8 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» (а саме: твори науки, літератури і мистецтва), хоча традиційно для вітчизняних і міжнародних нормативних актів, але юридично неточне, оскільки:

а) не відображає необхідних ознак твору як об'єкту охорони (зокрема, оригінальність твору, матеріалізована форма втілення);

б) не дозволяє чітко відмежувати об'єкти авторського права від інших результатів творчої діяльності;

в) є внутрішньо суперечливим, оскільки деякі об'єкти можуть підпадати під декілька вказаних категорій одночасно (наприклад, бути творами науки і літератури одночасно і т.п.)

5. На основі аналізу та співставлення положень чинного законодавства України (насамперед, ЗУ «Про авторське право і суміжні права» та ЦК України), а також основних міжнародно-правових актів в сфері охорони авторських прав можна визначити наступний перелік необхідних ознак твору, що дозволяють розглядати його як об'єкт виключних авторських прав: 1) твір повинен належати до сфери науки, літератури чи мистецтва; 2) твір повинен бути оригінальним результатом творчої діяльності людини; 3) твір повинен мати об'єктивну форму вираження; 4) твір може бути як обнародуваним, так і не обнародуваним; 5) твір може бути як завершеним, так і не завершеним; б) твір може мати будь-яку цінність

та призначення; 7) твір може мати будь-який спосіб об'єктивного вираження (у тому числі, електронно-цифрова форма).

6. В Україні авторсько-правова охорона за загальним правилом не залежить від здійснення реєстрації авторських прав, депонування творів або дотримання інших формальностей. Дане положення українського законодавства відповідає основоположним принципам Бернської конвенції.

7. Згідно з законодавством України авторам творів надаються особисті немайнові права, перелік яких встановлюється ст. 438 та ст. 423 ЦК України, а також ст. 14 ЗУ «Про авторське право та суміжні права». Законодавство встановлює невичерпний перелік майнових прав авторів у ст. 440 та ст. 441 ЦК України, а також у ст. 15 ЗУ «Про авторське право і суміжні права».

Попри те, що в цілому нормативне регулювання особистих немайнових прав за законодавством України відповідає світовій практиці та положенням основних міжнародних документів в сфері авторського права, в положеннях вищезазначених актів існують певні протиріччя, прогалини та недоліки, які повинні бути усунені.

8. Незважаючи на відсутність в законодавстві України прямої на те вказівки, автори музичних, хореографічних і інших подібних творів мають *виключне право на вибір виконавця* зазначеного твору. Відповідно факт створення конкретного твору його автором для строго обумовленого виконавця створює певну виключну можливість саме цього виконавця на виконання даного твору і заборону всім іншим можливим виконавцям на його виконання, але за тієї умови, що автор в належній формі зробить відповідне волевиявлення щодо здійснення свого права на вибір виконавця.

9. До ЗУ «Про авторське право і суміжні права» і ЦК України слід включити норми, які б надавали правоволодільцеві право на пожертвування виключних прав на твір в суспільно-корисних цілях.

При цьому таке пожертвування виключних прав на твір може бути здійснено, наприклад, шляхом укладення договору пожертви на користь держави, територіальної громади або інших суб'єктів, зазначених у ч. 1 ст. 720 ЦК України, з покладанням на останніх обов'язку використовувати виключні права для досягнення певної суспільно-корисної мети, яка передбачає надання вільного доступу до твору необмеженому колу осіб, при дотриманні особистих немайнових прав авторів і зі збереженням за автором права контролювати використання виключних прав відповідно до вищевказаної мети.

10. Необхідно усунути протиріччя між положеннями ст. 442 ЦК України, з одного боку, та положеннями ст. 1 ЗУ "Про авторське право і суміжні права", ст. 3 Бернської конвенції та ст. 6 Всесвітньої конвенції про авторське право, з другого боку, щодо визначення права на оприлюднення шляхом зміни назви ст. 442 ЦК України на «Право на оприлюднення (розкриття публіції)» та викладення її в такій редакції:

«1. Твір вважається оприлюдненим, якщо до нього наданий доступ будь-яким способом невизначеному колу осіб, у тому числі шляхом опублікування, публічного виконання, публічного показу, передачі по радіо чи телебаченню, відображення у загальнодоступних електронних системах інформації.

2. Твір не може бути оприлюднений, якщо він порушує права людини на таємницю її особистого і сімейного життя, завдає шкоди громадському порядку, здоров'ю та моральності населення.

3. Ніхто не має права оприлюднити твір без згоди автора, крім випадків, встановлених цим Кодексом та іншим законом.

4. У разі смерті автора його правонаступники мають право на оприлюднення твору, якщо це не суперечить волі автора».

11. У роботі зроблено висновок про те, що особисте немайнове право на недоторканність твору, що належить автору, за своїм змістом значно ширше права на забезпечення недоторканності твору, що переходить у відповідності до ч. 2 ст. 439 ЦК України до особи, уповноваженої автором, до спадкоємців автора та інших зацікавлених осіб (оскільки автор може вносити в створений твір будь-які, навіть суттєві зміни, у той час як правомочність інших зазначених суб'єктів носить охоронний характер і є похідною від

відповідного немайнового права автора).

12. Зроблено висновок про необхідність надання автору спеціальної правомочності на здійснення авторизації перекладу, адаптації, аранжування або іншої переробки твору (тобто перегляду створеного похідного твору з наступним його затвердженням або незатвердженням) у тому випадку, якщо переклад твору здійснюється третьою особою за згодою автора.

З цією метою пропонується доповнити ст. 20 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» частиною 3 такого змісту: «Автор має право на здійснення авторизації (затвердження) похідних творів, створених шляхом перекладу, адаптації, аранжування або іншої переробки твору, здійсненої третьою особою (перекладачем або автором інших похідних творів) за згодою автора. З цією мети автор має право вимагати від особи, яка здійснила переклад, адаптацію, аранжування або іншу переробку твору, надання створеного похідного твору для перегляду з наступним його затвердженням або незатвердженням шляхом складання відповідного письмового документа».

13. Основна мета міжнародних нормативно-правових актів, що укладаються державами в сфері охорони авторських прав, полягає в тому, щоб забезпечити охорону виключних прав, які первісно виникли в одній державі, на території інших країн. З метою подальшої уніфікації національних законодавств країн СНД у галузі правової охорони об'єктів творчості також є необхідною розробка та підписання модельного закону про охорону авторських прав для країн-учасниць СНД.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Котляр А.О. Співавтори як первісні суб'єкти авторського права: окремі проблеми правової регламентації [Текст] / А.О. Котляр // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 11. – С. 93 – 99.

2. Котляр А.О. Характеристика та визначення місця права на оприлюднення та права на доступ в системі виключних авторських прав відповідно до законодавства України [Текст] / А.О. Котляр // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – № 23. (Ч.2.). – С. 144-147.

3. Котляр А.О. Виключні права: поняття, ознаки та правова природа [Текст] / А.О. Котляр // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 2 (9). – С. 239-247.

4. Котляр А.О. Участь України в системі міжнародної охорони виключних авторських прав на основі багатосторонніх міжнародних нормативно-правових актів [Текст] / А.О. Котляр // Європейські перспективи. – 2014. – № 1. – С. 126-130.

5. Котляр А.А. Двусторонние и многосторонние соглашения Украины с другими странами мира и СНГ касательно авторских прав [Текст] / А.А. Котляр // Закон и жизнь. – 2014. – № 2. – С. 35-38.

6. Котляр А.О. Вдосконалення виключних прав на твори науки як однієї з складових інноваційного розвитку України // Актуальні проблеми модернізації інноваційного законодавства України: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 жовтня 2010 р.). – Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 108-110.

7. Котляр А.О. Проблеми та перспективи розвитку законодавства у сфері права інтелектуальної власності в Україні // Проект інноваційного кодексу України як новий етап розвитку нормотворення в інноваційній фері: Матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 14 червня 2011 р.). – Х.: Нац. університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого»; Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України, 2011. – С. 267-271.

8. Котляр А.О. Виключні права: визначення правової природи та ознак // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції проф.-викл. Складу, присвяченої 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-

річчю Одеської школи права (Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Т. 3 /Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 132-134.

АНОТАЦІЇ

Котляр А.О. Виключні права на твори науки, літератури та мистецтва як об'єкти цивільно-правової охорони (вітчизняний та міжнародний аспект) – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. – Національний юридичний університет України імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2014 р.

Дисертація присвячена дослідженню виключних прав на твори науки, літератури та мистецтва як об'єктів цивільно-правової охорони відповідно до законодавства України та основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері охорони авторських прав.

У роботі дається загальна характеристика об'єктів авторсько-правової охорони та суб'єктів авторського права, описується зміст та класифікація виключних авторських прав, визначається специфіка кожної авторської правомочності окремо.

У дисертації проводиться порівняльно-правовий аналіз чинного законодавства України і положень основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері охорони авторських прав; досліджуються правові засади та перспективи участі України в функціонуванні міжнародно-правової системи охорони прав авторів.

За результатами дослідження сформульовано рекомендації щодо удосконалення законодавства України.

Ключові слова: авторське право, виключні права, інтелектуальна власність, твори науки, літератури та мистецтва, міжнародно-правова система охорони авторських прав.

Котляр А.А. Исключительные права на произведения науки, литературы и искусства как объекты гражданско-правовой охраны (национальный и международный аспект) - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право, гражданский процесс, семейное право, международное частное право. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2014 г.

Диссертация посвящена исследованию исключительных прав на произведения науки, литературы и искусства как объектов гражданско-правовой охраны в соответствии с законодательством Украины и основных международных нормативно-правовых актов в сфере охраны авторских прав.

В работе дается общая характеристика объектов авторско-правовой охраны, указывается на невозможность отождествления понятий «произведение» и «объект авторского права», характеризуется содержание терминов «идея», «форма» произведения. На основе анализа положений действующего законодательства Украины (в первую очередь, ЗУ «Об авторском праве и смежных правах» и ГК Украины), а также основных международно-правовых актов в сфере охраны авторских прав выделяется перечень необходимых признаков произведения, позволяющих рассматривать его в качестве объекта исключительных авторских прав.

Проводится детальный анализ различных видов субъектов, которые согласно законодательству признаются в качестве субъектов авторского права. В работе рассматривается проблематика признания авторства на произведения, а также вопросы, связанные с соавторством и переходом произведений в общественное достояние.

Описывается содержание и классификация исключительных авторских прав, определяется и характеризуется специфика каждого авторского правомочия в отдельности. Отмечается, что в целом нормативное регулирование авторских прав по законодательству Украины отвечает мировой практике и положениям основных международных документов в сфере авторского права, но в положениях вышеупомянутых актов существуют определенные

противоречия и недостатки, которые должны быть устранены. В работе выявляются и анализируются противоречия между положениями действующих нормативных актов в определении права на обнародование, права следования и т.д. Указывается, что существуют также определенные пробелы в правовом регулировании соответствующих отношений, которые требуют дополнительного урегулирования. Так, законодательство не определяет, к какой категории прав – личных неимущественных или имущественных – должны быть отнесены право на доступ к произведениям изобразительного искусства, право следования и т.д. Не устанавливается в отечественном законодательстве и право на отзыв произведения, что нельзя признать удовлетворительным.

В диссертации проводится сравнительно-правовой анализ действующего законодательства Украины и положений основных международных нормативно-правовых актов в сфере охраны авторских прав; исследуются правовые основы и перспективы участия Украины в функционировании международно-правовой системы охраны прав авторов.

По результатам исследования сформулированы рекомендации по совершенствованию законодательства Украины.

Ключевые слова: авторское право, исключительные права, интеллектуальная собственность, произведения науки, литературы и искусства, международно-правовая система охраны авторских прав.

Kotlyar A.O. Exclusive rights to works of science, literature and art as civil legal protection objects (domestic and international aspects) – On the rights of manuscript.

Dissertation for Candidate of Legal Sciences Degree, speciality 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; international private law. – National Law University named after Yaroslav the Wise, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2014.

The dissertation is dedicated to the research of the exclusive rights to works of science, literature and art as civil legal protection objects in accordance with the legislation of Ukraine and the main international legal acts in the field of copyright protection.

The paper provides a general characteristic of copyright protection objects and copyright proprietors, describes the content and classification of exclusive author's rights, determines the specificity of each individual author's entitlements.

The dissertation provides a comparative legal analysis of the legislation of Ukraine and provisions of the main international legal acts in the field of copyright; examines the legal principles and perspectives of Ukraine's participation in the functioning of the system of international copyright protection.

Key words: copyright, exclusive rights, intellectual property, works of science, literature and art, international legal system of copyright protection.

Відповідальний за випуск
к.ю.н., доц. Бірюкова А.Г.

Підписано до друку 23 травня 2014 р. Формат 60х90 1/16
Папір офсетний. Видруковано на ризографі.
Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 918

Друкарня Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77.